
Mr. Alma Ferović-Fazlić
Univerzitet u Sarajevu/ University of Sarajevo
Akademija scenskih umjetnosti/ Academy of performing arts
alma.ferovic.fazlic@asu.unsa.ba

UDK 792.5/.8+378.4(497.6 Sarajevo)

Pregledni naučni rad

RAZVOJ MUZIČKOG TEATRA NA UNIVERZITETU U SARAJEVU
DEVELOPMENT OF MUSICAL THEATRE AT
THE UNIVERSITY OF SARAJEVO

Sažetak

U radu je predstavljen historijski pregled razvoja oblasti muzičkog teatra na Univerzitetu u Sarajevu, kroz edukaciju studenata na Muzičkoj akademiji i Akademiji scenskih umjetnosti, koji su učestvovali u muzičko-scenskim projektima u periodu od 2013. do 2021. godine, u produkciji Instituta za muzičku umjetnost, teatar i multimediju iz Sarajeva. Istraživanje obuhvata detaljan prikaz i kompariranje teatarskih projekata kroz kvantitativnu analizu iz kojih je vidljiv njihov značaj za razvoj oblasti i kroz nastavni proces na predmetu Glas, na I i II ciklusu studija na Odsjeku za glumu Akademije scenskih umjetnosti. Cilj rada je ukazati na potrebu za pokretanjem prvog regionalnog interdisciplinarnog specijalističkog master studija za muzički teatar po uzoru na svjetske visokoškolske institucije, za koji postoji interes studenata, a koji kao takav može biti ponuđen u sklopu projekata internacionalizacije Univerziteta u Sarajevu. Finalno, kroz prvi umjetničko-istraživački projekt "Glas kao glumačko sredstvo u muzičkom teatru" Akademije scenskih umjetnosti, koji će, 2022. godine, rezultirati teoretskim predloškom za navedeni studij, autorica u radu skreće pažnju i na kontekstualiziranje umjetničko-istraživačkih procesa, kao naučno-istraživačkih u edukaciji za izvođačke umjetnosti.

Ključne riječi: *muzički teatar, Muzička akademija, Akademija scenskih umjetnosti, iMTM, Univerzitet u Sarajevu, master studij, izvođačke umjetnosti*

Summary

The paper presents a historical overview of the development of musical theatre at the University of Sarajevo through the education of students at the Music Academy and the Academy of Performing Arts, whom participated in music and stage projects in the period from 2013 to 2021, produced by the Sarajevo Institute for music, theatre and multimedia. Research includes detailed review and comparison of theatre

projects through quantitative analysis, that shows their importance for the development of the field and through the teaching process on the subject Voice, on the I and II cycle of studies at the Department of Acting of the Academy of Performing Arts. The aim of this paper is to point out the need to start the first regional interdisciplinary specialist master study for music theatre modeled on world higher education institutions, for which there is student interest, and which as such can be offered as part of internationalization projects at the University of Sarajevo. Finally, through the first art research project "Voice as an actor tool in musical theatre" of the Academy of Performing Arts, which will, in 2022, result in a theoretical template for this study, the author draws attention to the contextualization of artistic research processes as scientific research in education for the performing arts.

Keywords: *musical theatre, Music Academy, Academy of performing arts, iMTM, University of Sarajevo, master study, performing arts*

Uvodne napomene

Uvođenjem Bolonjskog procesa¹ visoko obrazovanje u Bosni i Hercegovini se kontinuirano suočava sa brojnim izazovima, među kojima su i potreba za inovacijom nastavnih planova i programa, a koji zahtijevaju modernije pedagoške pristupe, nove tehnologije, interdisciplinarnost, usklađivanje sa potrebama tržišta rada te sticanje novih znanja i vještina, potrebnih za život u savremenom dobu. U tom kontekstu u radu se govori o značaju oblasti – muzički teatar, koja nosi interdisciplinarnost, razvija društvenu svijest kroz izlaganje društvenim pitanjima, događajima i kulturama i pruža mogućnost usavršavanja u više od jedne umjetničke discipline.

Prvi koraci u edukaciji za muzički teatar napravljeni su u okviru obilježavanja 10. godišnjice postojanja Muzikološkog društva FBIH, kroz gostujuću radionicu naziva *Musical theatre – Musical*², koja je održana na Muzičkoj akademiji u Sarajevu 10. oktobra 2007. godine. Ovom prilikom autorica rada je studentima i profesorima svih odsjeka prezentirala osnovne odlike oblasti, kroz teoriju i praksu. Kao rezultat navedenog, a na poziv tadašnjeg dekana profesora Zijada Mehića, organizirana je radionica i na Akademiji scenskih

¹Bolonjska deklaracija je zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja, koja je potpisana u gradu Bologni 19. juna 1999. godine, a odnosi se na reformu sistema visokog obrazovanja u Evropi. Poznatija je kao *Bolonjski proces*.

²Musical ili mjuzikl je pozorišna ili filmska produkcija, koja objedinjuje glumu, pjevanje i ples.

umjetnosti u Sarajevu, koja je održana na Otvorenoj sceni *Obala*, 8. aprila 2008. godine. Samo nekoliko mjeseci nakon, u školskoj 2008/09. godini, u kurikulum na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu uvodi se izborni predmet Muzičko-scenski projekti, čime počinje značajniji razvoj muzičkog teatra u edukativnom segmentu. Kako je bilo definirano i kroz prvi Informativni paket, katalog predmeta/silabusa na dodiplomskom studiju po Bolonjskom procesu, navedeni izborni predmet su na početku mogli birati studenti I i II godine svih odsjeka, a već naredne godine i studenti III, IV i V godine (Čavlović i Kazić, 2009). Osnovna namjera predmeta je bila da kroz praktičan rad educira studente osnovama pjevanja, plesa i glume u mjuziklu, uz obaveznu javnu prezentaciju ispita u vidu muzičko-scenskog projekta. Radi velikog interesa i brojnosti studenata koji su se prijavljivali na izborni predmet, već u prvih nekoliko godina realizacija ispitnih muzičko-scenskih projekata, prebacuje se na velike pozorišne scene. Interesovanje studenata je svakodnevno raslo, pa su tako rasli i tehnički i finansijski zahtjevi za realizaciju izvedbi, koji su nužno rezultirali pokretanjem neovisne produkcijske i edukativne platforme za muzički teatar Instituta za muzičku umjetnost, teatar i multimediju³ (u daljem tekstu iMTM). Tako su u periodu od 2013–2017. godine svi ispitni muzičko-scenski projekti realizirani u produkciji iMTM-a, koji je 2021. godine postao članica svjetske mreže International Theatre Institute/UNESCO⁴ za visoko obrazovanje u oblasti izvođačkih umjetnosti (Certifikat, ITI/UNESCO, 2021).

Istovremeno u proteklih desetak godina i Akademija scenskih umjetnosti u Sarajevu postepeno uvodi muzički teatar u redovnu nastavu na stručno-umjetnički predmet Glas⁵ i to na I i II ciklus na Odsjeku za glumu. Prema aktuelnom Nastavnom planu i programu Odsjeka za glumu oblast muzički teatar se obrađuje na VII i VIII semestru, na kojim ispitni zadaci obuhvataju upravo izvedbe ansambla i solo songova⁶ iz mjuzikla (Grupa autora, 2021).

³iMTM je počeo sa radom 2011. godine u Sarajevu i od tada do danas u kontinuitetu producira projekte muzičkog teatra. Saradnička je institucija Rockscool Awards iz Londona, kroz čije licencirane programe nudi diplome koje nose UCAS bodove.

⁴ITI/UNESCO mreža za visoko obrazovanje u oblasti scenske umjetnosti okuplja 52 renomirane institucije iz svijeta, poput univerziteta, fakulteta ili istraživačkih institucija, s ciljem unapređenja održivog, mirnog i kreativnog razvoja u svijetu, koji karakterizira raznolikost kulturnih izraza.

⁵Predmet Glas na Odsjeku za glumu Akademije scenskih umjetnosti vode profesorice Ana Babić i Lejla Jusić te viša asistentica magistra muzičkog teatra Alma Ferović Fazlić. Predmet Glas kao drugi najvažniji stručno-umjetnički predmet definiše glasovnu obuku glumca i zastupljen je na svim godinama studija, kako bi se u potpunosti savladale vještine produkcije scenskog glasa.

⁶Song je naziv za solističku ili ansambl pjesmu u mjuziklu.

Jednako kao što je to bio slučaj sa studentima Muzičke akademije interes i učešće studenata Akademije scenskih umjetnosti u produkcijama iMTM-a posebno raste u periodu od 2016–2021. godine. Posebno je važno istaći da su upravo kroz sve kreativne procese rada na pripremama projekata kreirane mogućnosti za edukaciju u ovoj oblasti i primjenu znanja studenata obje akademije na velikim teatarskim scenama u glumačkim podjelama, plesnim i pjevačkim ansamblima te za njihovo dalje profesionalno usavršavanje. Uz navedeno, ovi procesi praktične edukacije kroz mnogobrojne tematske radionice i probe plesa, glume i pjevanja, direktno su uticali na značajne inovacije na polju novih tehničkih vježbi i modernih performativnih zadataka, koji su uvedeni u Nastavni plan i program predmeta Glas na I i II ciklusu Odsjeka za glumu.

Stoga se u radu kroz provedeno istraživanje i kvantitativnu analizu kao i prikaz izvedenih muzičko-scenskih projekata (mjuzikla i koncerata) u periodu od 2013. do 2021. godine, u produkciji iMTM-a i u saradnji sa Muzičkom akademijom u Sarajevu, želi ukazati na veliki interes studenata obje akademije za ovu oblast, već postignute rezultate u edukaciji kroz rad na projektima te cjelokupni doprinos projekata daljem razvoju oblasti, posebno na Odsjeku za glumu na Akademiji scenskih umjetnosti.

Istraživanje je bazirano na višegodišnjem umjetničkom i pedagoškom iskustvu autorice rada, kao saradnice iz prakse na predmetu Muzičko-scenski projekti na Muzičkoj akademiji, više asistentice na predmetu Glas na Odsjeku za glumu na Akademiji scenskih umjetnosti, ali i osnivačice i direktorice iMTM-a.

Natuknice o muzičkom teatru – mjuziklu

Muzički teatar je veoma kompleksna teatarska forma, jer kroz svoju interdisciplinarnost objedinjuje sva glumačka sredstva i donosi novi, moderniji pristup pozorištu.

Prema Greenu (2013) pojam muzički teatar pojavio se 60-ih godina, a nastaje kao odgovor na operu, koji je manjeg obima i nije tako dramatičan kao opera, a većina ljudi često ga miješa sa muzičkim teatrom, popularno nazvanim – mjuzikl, danas najpopularnijim oblikom pozorišne zabave. Navodi i da mnogi umjetnici smatraju da je muzički teatar krovni termin za opisivanje bilo kojeg pozorišnog žanra vođenog muzikom kao što su opera, mjuzikl, balet, kabare i savremena djela sa muzikom, ali koji nije stilski fiksiran oblik pozorišta i koji predstavlja medij “visoke umjetnosti“, mnogo izazovniji i eksperimentalniji od mjuzikla.

Mjuzikl svoje korijene vuče iz vremena teatra u Grčkoj (Ferović-Fazlić, 2016) u kojem su već od 5 stoljeća p. n. e. postavljane komedije i tragedije s pjesmama, koje su bile prve preteče onoga što se danas naziva "savremeni mjuzikl", koji nastaje na prelazu u 20. stoljeće i u početku predstavlja spoj elemenata različitih scenskih vrsta poput burleske, farse, pantomime, vodvilja, baleta, operete i pariške revije.

Dodatno i Pérez-Aldeguer (2013) naglašava da je od 20. stoljeća muzički teatar poznatiji pod nazivom mjuzikl, koji sadrži priču, gdje se ljubav ili ljutnja prenose riječima, muzikom, pokretom i tehničkim aspektima predstave, kao zaokružene cjeline.

Radi se i o najskupljoj teatarskoj formi koja integrira glumu, pjevanje i ples, koja se u epicentrima poput West Enda u Londonu i Broadwaya u New Yorku, na repertoarima zadržava više godina, pa i dekada, sa čak osam izvođenja sedmično. Izuzetno je komercijalnog karaktera sa akcentom na senzacionalne scenografije, kostime, scenske efekte i brojnost u glumačkim podjelama, a razvojni tokovi prate aktuelnosti na polju muzičke i scenske umjetnosti.

Napominjući da su pored zahtjevnog treninga izvođača, za mjuzikl karakteristični i veliki produkcijski izazovi, čije najbolje primjere možemo vidjeti u Velikoj Britaniji i Americi uz koje a sve više i druga evropska središta poput Njemačke, Francuske i Švicarske, Šivak (2020) zaključuje da mjuzikl predstavlja industriju punu izazova na svjetskoj razini, te da se ljestvica zahtjevnosti kontinuirano podiže, posebno u edukativnom ali i produkcijskom smislu.

“Kao komercijalna umjetnička forma, muzički teatar se neprestano preoblikovao tokom stoljeća, kako bi zadovoljio tekuće promjene u kontekstu pozorišne popularnosti.” (Kenrick, 2010:15)

Specifičnost ove forme je da muzika zauzima ključnu ulogu i polazna je tačka analize za pripremu glumaca za studiju lika, a time je zapravo i osnovni dramski sadržaj muzičkog teatra, jer podtekst uglavnom donosi muzika, koja nerijetko potcrtava dramske situacije ali i dodatni nivo razumijevanja priče kroz pjevane songove koje tumače glavni likovi.

“U obuci muzičkog teatra, gluma kroz pjevanje zahtjeva složen skup analitičkih i fizičkih priprema, s obzirom da glumci moraju da razumiju o čemu song govori kroz tekst i da otpjevaju muziku na siguran i ubjedljiv način.” (Dunbar, 2016:65)

Ističući da se u muzičkom teatru gradivni blokovi jedne umjetnosti podvrgavaju strukturnoj konstrukciji druge umjetnosti te da je konkretna živa, ljudska dramska radnja podvrgnuta apstraktnim kompozicionim tokovima muzičke konstrukcije, Rapajić (2016) zaključuje da je u riječ o jedinstvenoj sintezi, koja predstavlja i najveću vrijednost ove oblasti.

Iz navedenog zaključujemo da izvođači imaju izrazito zahtjevnu ulogu spajanja raznih umjetničkih disciplina a time i potrebu za specifičnu i rigoroznu obuku, koja neće brusiti samo vještine, već i donijeti jednostavnost i prirodnost u kombiniranju različitih umjetničkih disciplina, kako bi izvođač postao „trostruka prijetnja“ (engl. *triple threat*), odnosno sposoban da podjednako dobro glumi, pjeva i pleše. (Šivak, 2020:20)

Razvoj muzičkog teatra u Bosni i Hercegovini i susjednim zemljama

Govoreći o razvoju muzičkog teatra u susjednim zemljama, prvenstveno se misli na scene Zagrebačkog gradskog kazališta „Komedija“⁷ te Beogradske pozorište na Terazijama⁸, Atelje 212⁹ i najnovije – pozorišnu kuću „Madlenianum“¹⁰.

U Zagrebačkom gradskom kazalištu „Komedija“ među prvim mjuziklima izvedeni su *Poljubi me*, Kato Kola Portera, Belle i Samuela Spewacka 1960. i *Guslač na krovu* Jerryja Bocka, Josepha Steina i Sheldona Harnicka 1970. godine. Iz vremena bivše Jugoslavije pamti se svega nekoliko originalnih mjuzikla, među kojima su: *Jalta, Jalta* iz 1971. Alfija Kabilja, *Dundo Maroje* iz 1972. Đele Jusića, rock-opere *Gubec-beg* iz 1975., *Grička vještica* iz 1979. Karla Metikoša te *Crna kraljica* iz 1995. Zlatka Tanodija (Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje, 2015).

Navedene produkcije su uglavnom okupljale su pjevače, glumce i plesače, koji nisu prošli formalnu naobrazbu za muzički teatar, ali su predispozicijama ispunjavali uslove tražene za glumačke podjele. U Hrvatskoj ni danas nema formalne edukacije za ovu oblast, ali mjuzikle i dalje izvode različiti profili glumaca, pjevača i plesača, koji se angažiraju po osnovu audicija i educiraju kroz umjetnički proces rada na pripremi za produkcije.

I Šivak (2020) objašnjava da je glavni problem hrvatskog mjuzikla nedostatak službene institucije za obrazovanje profesionalnih izvođača u mjuziklu te da se sva edukacija svodi na škole i radionice, koje se, zainteresiranim pojedincima izvođačima, trude ponuditi najbolju edukaciju unutar lokalnih okvira. Također, ističe i da je na Okruglom stolu *Hrvatski mjuzikl jučer, danas*,

⁷ Zagrebačko gradsko kazalište „Komedija“ osnovano je 1950. godine, a specijalizirano je za izvođenje muzičkih i dramskih predstava.

⁸ Pozorište na Terazijama u Beogradu otvoreno je 1949. godine a u početku je djelovalo pod nazivom Humorističko pozorište.

⁹ Više o Sceni Atelje 212 dostupno je na: <https://atelje212.rs>

¹⁰ Više o pozorištu „Madlenianum“ dostupno je na <https://operatheatremadlenianum.com>

sutra održanoj 2016. godine, najavljeno pokretanje Katedre za mjuzikl pri Umjetničkoj akademiji u Osijeku. U knjizi *Muzičko pozorište kao umjetnička sinteza*, navodi se da je *Oklahoma*, američkog dvojca Rodžersa i Hamersteina, prvi mjuzikl izveden u Pozorištu na Terazijama, 5. marta 1966. godine u režiji Svetozara Rapajića. Potom su uslijedile mnoge produkcije, među kojima su *Priča iz zapadnog kvarta* Leonarda Bernštajna iz 1968., *Poljubi me*, *Keti* Kola Portera iz 1969., *Halo Doli* Džerija Hermana iz 1971. godine i mnoge druge (Rapajić, 2018).

U popularnom Ateljeu 212 u Beogradu, od 1969. do 1973. godine, izvođen mjuzikl *Kosa* Galta Makdermonta, Džejmsa Radoa i Džeroma Ragnija, kao prva predstava koja je golotinju predstavila na jednoj od velikih scena tadašnje Jugoslavije, zbog čega je Beograd bio na nogama (Raković, 2017).

„Rok opera *Isus Hristos superzvijezda* stigla je do beogradskog Ateljea 212, 1972. godine stazom koju je popločao mjuzikl *Kosa* 1969. godine. *Isus Hristos superzvijezda* premijerno je izveden u Ateljeu 212, 23. juna 1972. godine, nakon što je uprava pozorišta pogledala predstavu na brodvejskoj sceni i smatrala da bi to mogao biti jedan od najambicioznijih pozorišnih projekata Ateljea 212.“ (Raković, 2018:177)

Prema oficijelnim podacima prvog privatnog teataru *Madlenijanum* tek 2007. godine izveden je prvi mjuzikl i to planetarno popularni *Jadnici* Alaina Boublila i Claude-Michel Schönberga a potom pet godina nakon i *Rebeka* Silvestera Levaja 2012. godine.

Jednako kao i u Hrvatskoj ni u Srbiji 70-ih i 80-ih godina nije postojala formalna edukacija za mjuzikle te se postavljanje djela ovog žanra na teatarske scene svodilo na proces audicija za glumce koji mogu pjevati, pjevače koji mogu glumiti i plesače koji pjevaju i glume.

Na oficijelnoj stranici *Fakulteta dramskih umetnosti* u Beogradu postoji informacija da pri Katedri za pozorišnu i radio dramu studenti pohađaju predmet *Muzičko pozorište*¹¹, koji predaje emeritus Svetozar Rapajić, inače pozorišni reditelj.

Prema riječima Milene Petrović inače redovne profesorice na *Fakultetu muzičke umetnosti* u Beogradu 2002. godine osnovan je Specijalistički studij za mjuzikl pri *Fakultetu dramskih umetnosti* u Beogradu, koji je počeo sa radom školske 2003/2004. Među predmetima su se pohađali i dikcija, pjevanje, scenski pokret, kostim, Engleski jezik i historija mjuzikla uz obaveznu javnu izvedbu songova iz mjuzikla sa koreografijom i uz pratnju klavira, po završetku programa koji je završila samo jedna generacija

¹¹ Informacija o predmetu *Muzičko pozorište* na FDU dostupna je na: <https://fdu.bg.ac.rs/sr-lat/fakultet/nastavno-osoblje/svetozar-rapajic-120>

studenata.¹² Primarni cilj osnivanja Specijalističkog studija za mjuzikl bio je osposobljavanje studenata za specifičan profil glumca-pjevača, kroz interdisciplinarnan, teorijski i praktičan rad na mjuziklu. Studij je po sistemu ECTS kreditiranja nosio 60 bodova, odvijao se kroz tri semestra (21 sedmica nastave) a prvu i ujedno i jedinu generaciju upisalo je deset studenata. (Marković, 2004)

Također, na web-stranici *Fakulteta muzičke umetnosti* Univerziteta umetnosti u Beogradu dostupan je pregled predmeta pri studijskim programima za muzičku teoriju i pedagogiju kao i izvođačke umjetnosti i to: *Izvođačke smjernice mjuzikla*, *Pedagoško izvođačke smjernice mjuzikla* i *Realizacija mjuzikla u funkciji integrisane nastave*¹³, koje vodi redovna profesorica Milena Petrović, inače alumna *Fakulteta dramskih umjetnosti* na kojem završila upravo Specijalistički studij za mjuzikl. Iz svega navedenog može se zaključiti da specijalizirane formalne naobrazbe za mjuzikl i glumca-pjevača i plesača danas nema ni u Beogradu.

Prema dostupnim podacima u BiH su do 1992. godine izvedena četiri svjetski poznata mjuzikla: *Dobri vojnik Švejk* Roberta Kurka iz 1963., *Obećanja*, *Obećanja* Burta Bacharacha iz 1972., *Poljubi me*, *Kato Kola* Portera iz 1974. i *Moja ljupka dama* Frederika Loeva iz 1976. godine (Madacki, 1997: 179, 192, 196, 306). Budući da ni u BiH nikada nije postojala edukativna platforma za muzički teatar, ni na jednom nivou obrazovanja, ali ni specijalizirana teatarska kuća za mjuzikle, ovaj izuzetno kompleksan teatarski žanr je opravdano dugo bio izostavljen sa repertoara pozorišnih kuća u našoj zemlji. Ipak, u monografiji *Prvih pedeset ljeta Kamernog teatra 55* navedeno je i da je bosanskohercegovački mjuzikl *Kosa – Sarajevo Anno Domini 1992.*, koji je premijerno izveden 17. novembra ratne 1992. godine u Kamernom teatru '55, mjuzikl imao čak 25 repriza. Adaptaciju teksta uradio je Marko Vešović, a produkcija koja je okupila veliki broj glumaca, plesača, pjevača i muzičara, ostala je upamćena kao umjetnički bunt protiv ratnih stradanja. (Topčić, 2005:251)

Potom, 25. decembra 2009. u Banja Luci postavlja se predstava *Star is Born* (Zvijezda je rođena) u režiji Miloša Paunovića.

„Prema riječima tadašnjeg umjetničkog direktora Narodnog pozorišta Republike Srpske Ljubiše Savanovića to je ipak bila kabaretna predstava, a ne mjuzikl.

Vrijedno je spomenuti i da je u produkciji istog pozorišta, koje je do 1995. nosilo naziv Narodno pozorište Bosanske krajine, sedamdesetih godina igrao

¹² Milena Petrović. E-mail poruka autorici 21.11.2022.

¹³ Više o predmetima dostupno je na <https://www.fmu.bg.ac.rs/studije/studijski-programi/pretraga-predmeta/>

mjuzikl *Kosa*, a 1983. *Kočoperitis izvjesne mlade dame u pubertetu* Ljubice Ostojić u režiji Sulejmana Kupusovića.” (Ferović-Fazlić, 2016: 81-82) Na sarajevskoj sceni nakon ratnih godina (1992–1995), sve do 2013. godine nisu izvođena djela muzičkog teatra, ali pokretanjem novoformirane neovisne produkcije IMTM u saradnji sa Muzičkom akademijom Univerziteta u Sarajevu, producirana su prva četiri mjuzikla, među kojima su: *Briljantin*¹⁴ (2013), *Footloose*¹⁵ (2014), *Prljavi ples*¹⁶ (2015) i *Annie*¹⁷ (2016). Pored repriznih izvedbi 2017. godine IMTM samostalno producira i mjuzikl *Flashdance*¹⁸. Navedene produkcije su prikazane u Narodnom pozorištu Sarajevo, Bosanskom narodnom pozorištu Zenica i Bosanskom kulturnom centru u Sarajevu, a u glumačkim podjelama okupile su veliki broj studenata umjetničkih akademija Univerziteta u Sarajevu, kao i profesionalnih djelatnika. Upravo kroz navedene produkcije – ispite studenata Muzičke akademije Univerziteta u Sarajevu na izbornom predmetu Muzičko-scenski projekti pokrenuta je i prva formalna edukacija za mjuzikl, koja se odvijala u periodu od 2008. do 2017. godine. Potom od 2018. godine edukacija za mjuzikl je značajnije zaživjela i kroz predmet Glas na Odsjeku za glumu Akademije scenskih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu, čiji studenti od tada do danas redovno učestvuju u mjuziklima i drugim muzičko-scenskim projektima u produkciji IMTM.

Slika 1: Oficijelni plakat mjuzikla *Flashdance*

Izvor: Arhiv Instituta MTM (2017.)

¹⁴ Mjuzikl *Briljantin*. <https://depo.ba/clanak/93409/ma-kakav-john-travolta-pogledajte-kako-izgleda-bosanski-briljantin>

¹⁵ Mjuzikl *Footloose*. <https://www.klix.ba/magazin/kultura/ovacije-za-goste-iz-sarajeva-mjuzikl-footloose-odusevio-i-zenicane/141023004>

¹⁶ Mjuzikl *Prljavi ples*,. <https://www.klix.ba/magazin/kultura/mjuzikl-prljavi-ples-u-sarajevu/150512054>

¹⁷ Mjuzikl *Annie*. <https://www.nps.ba/event/annie/>

¹⁸ Mjuzikl *Flashdance*. <https://www.nps.ba/event/flashdance-2/>

Nove perspektive i umjetnička istraživanja u oblasti muzički teatar

Odsjek za glumu Akademije scenskih umjetnosti kroz nastavni proces pruža znanja u kontekstu razvoja umjetničkog autorstva studenta u praktičnom i teorijskom smislu, jačajući ne samo glumačka izražajna sredstva već i razvoj individualnosti u umjetničkom promišljanju, doživljavanju društvenog i historijskog konteksta te artikulaciji doživljaja u anagažirano i lično umjetničko djelovanje u izvođačkim umjetnostima.

Izvođačke umjetnosti su umjetnička oblast koja uključuje brojne različite umjetničke discipline (različite oblike teatra, ali i prakse kao što su performans art, opera, ples itd.), kao i multi i interdisciplinarna umjetnička djela (Vujanović 2004:128).

Jedna od disciplina je i muzički teatar i mjuzikl kao izuzetno zastupljen žanr u pozorištima i na filmu danas, koji od izvođača zahtijeva široku lepezu glumačkih sredstava a u prvom planu podrazumijeva muzikalnog glumca-pjevača.

S obzirom na ubrzani razvoj i tokove izvođačkih umjetnosti danas, na kastinzima i audicijama za pozorišne i filmske produkcije sve se češće traže vještine glume, pjevanja i plesa, a izvođači koji se ističu u sve tri oblasti zasigurno imaju konkurentsku prednost u odnosu na svoje kolege.

Stoga dramska pedagogija danas treba biti primjer modernog, istraživačkog i kreativnog obrazovanja čime bi se omogućilo pozitivno i brzo prilagođavanje društvenim promjenama, potrebama tržišta i razvojnim tokovima u umjetnosti i kulturi uopće.

“Tragajući za suštinskim razlogom dramske pedagogije, nije dovoljno tražiti konkretne historijske primjere primjene drame u obrazovanju, već se treba okrenuti konceptima koje dramska pedagogija utemeljuje, čije vrijednosti zastupa i omogućuje njihovo ostvarivanje, a koji imaju kulturnu opštost, trajnost, konstantnost, uticajnost i posjeduju realne mogućnosti za uspostavljanje kulturnih modela.“ (Milosavljević, 2016:30)

Upravo kulturni modeli, međunarodne umjetničke saradnje na projektima, povezivanje institucija i umjetnika te razmjene su u fokusu Univerziteta u Sarajevu kao razvijene, otvorene, dinamične i društveno odgovorne visokoškolske ustanove, jer ključni element modernih pristupa razvijanja međunarodne saradnje u visokom obrazovanju danas u svijetu predstavlja internacionalizacija. Jedan od prioriteta Strategije razvoja naučnoistraživačkog/umjetničkoistraživačkog rada na UNSA (Univerzitet u Sarajevu 2017) kojom se definiraju pravci djelovanja s ciljem poboljšanja kvaliteta i podsticanja inovativnosti u nauci, tehnologiji i umjetnosti, kao i jačanju istraživačkog profila i prepoznatljivosti i priznatosti UNSA, je

stvaranje uslova za obrazovanje bazirano na istraživanju, koje treba da posluži kao dokaz i osiguranje da kod studenata razvijamo kritičko mišljenje, kao i fokus na istraživanja.

I misija Strategije razvoja obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo 2017–2022. (Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade, 2017) je osigurati kvalitetan odgoj i obrazovanje, tj. sticanje znanja i vještina potrebnih za život u savremenom dobu, kao i doprinosti razvoju društva kroz izvrsnost i inovativnost u obrazovanju, nauci i istraživanju.

Umjetničko istraživanje suštinski dolazi iz umjetničke prakse a tiče se značajne teme, koja otvara nova razmišljanja, donosi nova saznanja i znanja, a kroz istraživačke metode aplikativne na umjetnost među kojima su: studija slučaja, metoda posmatranja, metoda otkrivanja, deskriptivna metoda, eksperimentalna metoda, intervju, ankete i drugo.¹⁹

“Svaki rad umjetnika jest svojevrsan projekt, istraživanje kroz sistemsko bavljenje odabranom temom. Umjetnici svoj rad, koji je produkt stvaralačkog procesa, promišljanja, istraživanja određene teme, eksperimentiranja s materijalom i tehnikom predstavljaju publici kao finalni produkt, gotov rad.” (Županić-Benić i Balić-Šimrak, 2018:51)

U izvođačkim umjetnostima procesi istraživanja prethode izvedbama teatarskih predstava i neizostavan su segment svakog projekta u kontekstu pripreme glumaca i u radu sa rediteljem.

I u knjizi *A practical guide to arts-related research* Savin-Baden i Wimpenny (2014) navode da se analiza i interpretacija u istraživanjima vezanim za umjetnost, koriste da bi se obuhvatili odnosi između podataka (iskustvo fenomena), znanja (teorija), činjenja (praksa) i stvaranja (estetska kreativnost). Na tragu ovih razmišljanja i u UNESCO-vom izvještaju o budućnosti obrazovanja pod nazivom: *Ponovno zamišljamo našu zajedničku budućnost: Novi društveni ugovor za obrazovanje* istaknuto je da nastavni planovi i programi koji pozivaju na kreativno izražavanje kroz umjetnost, imaju ogroman potencijal za oblikovanje budućnosti, a obrazovanje u umjetnosti (muzika, drama, ples) može uvelike proširiti kapacitete studenata za ovladavanje složenim vještinama i može podržati socijalno i emocionalno učenje kroz nastavni plan i program (UNESCO, 2021).

Upravo iz potrebe za osavremenjivanjem edukativne ponude na Odsjeku za glumu 2019. godine upisana je prva, a 2021. godine i druga generacija na II ciklus studija i novu umjetničku oblast: Glas, pokret i ples. Praktični cilj

¹⁹Više o navedenim metodama dostupno je u knjizi *Uvod u muzikologiju i metodologija naučno-istraživačkog rada* autora Ivana Čavlovića (2004).

studijskog programa je definiran kao javna prezentacija rezultata umjetničko-istraživačkog procesa, u formi u kojoj studenti najbolje mogu demonstrirati svoja postignuća, a sa krajnjom mogućnošću realizacije pozorišnog projekta, zasnovanog na motivima umjetničkih, književnih i muzičkih djela. Posebna pažnja posvećuje se repertoaru svjetskog muzičkog teatra sa akcentom na razvoj pjevačkih tehnika glumaca kako bi se obučili za izvedbu songa u dramskoj situaciji (Grupa autora, 2021).

Tokom 2021. godine, Akademija scenskih umjetnosti pokrenula je i istraživački projekt “Glas kao glumačko sredstvo u muzičkom teatru”, kao prvo umjetničko istraživanje ove institucije u oblasti performativnih umjetnosti, koje cjelokupno doprinosi kontekstualiziranju umjetničkih procesa kao naučno-istraživačkih. Prema projektnoj aplikaciji²⁰ realizacija podrazumijeva teoretsko i praktično istraživanje na polju integracije muzičke i scenske umjetnosti kroz teoriju i praksu, sa posebnim akcentom na glas glumca. Teoretski dio projekta obuhvata analizu i usklađivanje postojećeg Nastavnog plana i programa Akademije, sa onim sa drugih srodnih institucija u regiji i inostranstvu, a u svrhu kreiranja teoretskog predloška za osnivanje interdisciplinarnog specijalističkog master studija iz oblasti muzički teatar, kao i kreiranje adaptivnih mjera u obrazovnom procesu usljed pandemije Covid 19, u odnosu na strukovnu specifičnost u performativnim umjetnostima. Praktični rezultat projekta koji se očekuje tokom 2022. godine bit će izvedba prve istraživačke predstave u oblasti muzičkog teatra, sa učešćem studenata I i II ciklusa i istraživačkog tima projekta. Projekt doprinosi modernizaciji nastavnih metoda i podizanju kvalitete umjetničke infrastrukture te osnaživanju akademskog osoblja Akademije scenskih umjetnosti, kroz međunarodnu saradnju sa srodnim institucijama u regionu i svijetu i specijalističku edukaciju iz oblasti glasa i glume.

Projekt će omogućiti individualizirani razvoj studenata kroz multikvalifikacioni obrazovni program sa fokusom na praktično učenje i rukovanje savremenom audio i muzičkom opremom neophodnom za realizaciju teatarskih projekata.

²⁰ Projektni tim čine uposlenici ASU: ass. Alma Ferović-Fazlić voditeljica projekta, istraživač za oblast Glas kao i na polju glumačko-izražajnih sredstava u konceptu muzičkog teatra, van.prof. Arma Tanović Branković (studentica III ciklusa na Filozofskom fakultetu) istraživačica u oblasti glume, na polju razvoja dramskog materijala za predstavu i profesor Admir Glamočak kao saradnik na projektu i koordinator svih aktivnosti u provedbi istraživanja. Budžet projekta iznosi 41.000 konvertibilnih maraka a sufinansira ga Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

Osvrt na rad Instituta za muzičku umjetnost, teatar i multimediju

U fokusu rada je i ukazati na doprinos produkcije IMTM-a razvoju oblasti muzički teatar te provedenu analizu dokumentacije realiziranih muzičko-scenskih projekata (mjuzikla i koncerata), a kroz programske knjižice i službene statističke podatke o broju posjetitelja u dvoranama i teatrima gdje su izvođeni u periodu 2013. do 2021. godine.

Kroz sprovedeno dugogodišnje istraživanje s ciljem da se utvrdi broj mjuzikla i koncerata te broj i vrsta izvođača, članova kreativnih timova kao ukupan broj posjetitelja bilo je potrebno:

- utvrditi ukupan broj izvedenih mjuzikla i koncerata te broj posjetitelja
- utvrditi zastupljenost studenata, saradnika i djece, u odnosu na ukupni broja izvođača
- utvrditi broj članova kreativnih timova u mjuziklima i na koncertima
- utvrditi fakte, koji su uticali na dalje usmjerenje i zaposlenje učesnika

Uzorak za analizu je činilo ukupno devet muzičko-scenskih projekata u oblasti muzički teatar i to pet mjuzikla i četiri koncerta, a dokumentacija je analizirana kvantitativno i kvalitativno.

Kvantitativnom analizom utvrđen je ukupan broj izvedbi, posjetitelja, izvođača i članova kreativnih timova svake pojedine predstave i koncerta, a kroz detaljan prikaz svih učesnika posebno su istaknuti studenti Muzičke akademije i Akademije scenskih umjetnosti, članovi kreativnog tima u stvaranju produkcija te djeca polaznici škole muzičkog teatra pri IMTM.

Analizom relevantne dokumentacije *Narodnog pozorišta u Sarajevu, Bosanskog kulturnog centra i Bosanskog narodnog pozorišta Zenica* utvrđen je broj izvedenih predstava (mjuzikli) u razdoblju od 2013. do 2021. godine (21) dok je broj dana za premijere i reprize nešto manji, imajući u vidu da su dva mjuzikla reprizno igrana u dva termina u danu i to *Briljantin* 11.06.2013. i *Annie* 21.6.2019. godine.

Iz Tabele 1. vidljiv je ukupan broj igranja svakog mjuzikla i posjećenost po datumu igranja, kao i sveukupan broj posjetitelja svih pet mjuzikla (9236). Od ukupnog broja igranja najposjećeniji je bio mjuzikl *Annie* 37,5 % (3469), sa 8 repriznih igranja u periodu od 2016. do 2019. godine u Narodnom pozorištu Sarajevo.

Tabela 1. Posjećenost predstava od 2013. do 2019. godine.

Naziv i mjesto izvođenja predstave	Broj izvedbi predstave	Broj dana i datumi izvođenja predstave	Ukupan broj posjetitelja na predstavi	Ukupan broj posjetitelja u postocima
<i>Briljantin</i> , Narodno pozorište Sarajevo	4	13. 05. 2013. 11. 06. 2013. 11. 06. 2013. 18. 12. 2013.	430 347 400 384	1561 (16,9%)
<i>Footloose</i> , Narodno pozorište Sarajevo Bosansko narodno pozorište Zenica	4	13. 06. 2014. 03. 07. 2014. 20. 12. 2014. 22. 10. 2014.	389 432 395 312	1528 (16,5%)
<i>Prljavi ples</i> , Bosanski kulturni centar Sarajevo	1	09. 05. 2015.	982	982 (10,6%)
<i>Annie</i> , Narodno pozorište Sarajevo	8	03. 06. 2016. 04. 06. 2016. 26. 09. 2016. 26. 12. 2016. 03. 05. 2017. 03. 04. 2018. 29. 06. 2019. 29. 06. 2019.	416 430 438 431 458 432 432 432	3469 (37,5%)
<i>Flashdance</i> , Narodno pozorište Sarajevo	4	13. 11. 2017. 08. 12. 2017. 26. 12. 2017. 31. 03. 2018.	432 400 432 432	1696 (18,3%)
Ukupno	21	19	9236	9236 (100 %)

Izvor: Obrada autorice

U tabeli 2 analizirani su statistički podaci programskih knjižica četiri koncerta, koji su izvedeni u *Bosanskom kulturnom centru Sarajevo*, *Kazališno-koncertnoj dvorani Ivana Brlić Mažuranić* u Slavonskom Brodu u Hrvatskoj, *Kino sali Narodnog univerziteta u Konjicu* i *Ateljea Figure* u Sarajevu. Koncerti su realizirani u četiri dana a prema oficijelnim podacima dvorana u kojima su izvedeni uz značajan broj posjetitelja (1755).

Tabela 2. Posjećenost koncerata u periodu od 2020. do 2021. godine.

Naziv i mjesto izvođenja koncerta	Broj dana i datumi izvođenja koncerta	Broj izvedbi	Ukupan broj posjetitelja na koncertima	Ukupan broj posjetitelja u postocima
Gala koncert Broadway-West End mjuzikli 80., Bosanski kulturni centar	23. 02. 2019.	1	912	912 (51,9%)
No one but you, KKD Ivana Brlić Mažuranić, Slavonski Brod, Hrvatska	06. 03. 2020.	1	605	605 (34,4%)
Mjuzikl novog svijeta, Narodni univerzitet Konjic, Atelje Figure Sarajevo	07. 10. 2021. 04. 12. 2021.	2	158 80	238 (13,5%)
Ukupno	4	4	1755	1755 (100%)

Izvor: Obrada autorice

Pored činjenice da su navedeni mjuzikli i koncerti revitalizirali i obogatili postojeće repertoare teatarskih i koncertnih dvorana, zasigurno najveću vrijednost ovih projekata predstavljaju upravo višemjesečni umjetnički procesi, koji su prethodili njihovom kreiranju. Svi učesnici su tokom priprema i probnih perioda prolazili intenzivnu edukaciju na polju mjuzikla, kroz radionice iz glume, pjevanja i plesa i radili sa vodećim pedagogima koji su činili autorske timove. Stekli su nove vještine, razumijevanje i zanimanje za ovu oblast te praktično profesionalno iskustvo.

Kao što je vidljivo iz tabele 3, od ukupnog broja izvođača svih predstava i koncerata (286) kroz sve projekte educirano je 34,2% tj. 98 studenata Univerziteta u Sarajevu, potom 27,6% ili 79 saradnika profesionalnih glumaca, pjevača, plesača i instrumentalista kao i veliki broj djece uzrasta od 6-13 godina 37,7% odnosno 108, polaznika škole muzičkog teatra IMTM-a. Pored navedenih u projektima je učestvovalo 79 vanjskih saradnika, među kojima su profesionalni plesači Baleta Narodnog pozorišta, baletni pedagozi i koreografi, a produkcije su režirali studenti režije Akademije scenskih umjetnosti u Sarajevu. U glumačkim podjelama igrali su i studenti mnogih drugih fakulteta UNSA ali najveći broj je sa Muzičke akademije i Akademije scenskih umjetnosti u Sarajevu te profesionalni glumci Narodnog pozorišta u Sarajevu, Pozorišta mladih Sarajevo i solisti Opere Narodnog pozorišta Sarajevo te članovi plesnih klubova *Kurser* i *Aster* iz Sarajeva i polaznici škole muzičkog teatra IMTM-a. Učešće u instrumentalnim ansamblima mjuzikla i

koncerata pored studenata Muzičke akademije u Sarajevu uzeli su najbolji muzičari bh. muzičke scene, ali i gosti iz beogradskog *Pozorišta na Terazijama*, sa kojima je na mjuziklu *Annie* uspostavljena i značajna saradnja. Ukupan broj članova kreativnih timova je 63, a obuhvata uposlenike tehnike Narodnog pozorišta u Sarajevu *Royal Covent Garden Opere* iz Londona te vanjske saradnike profesionalce na polju muzičke režije, režije, korepeticije, dizajna svjetla, scenografe, kostimografe, koreografe, inspicijente. Audiorealizaciju predstava i koncerata realizirala je firma *Multimedija* iz Kiseljaka, a vizuelni identitet i videoprodukciju svih projekata realizirala je *Agencija Komitet* iz Sarajeva.

Tabela 3. Broj izvođača i zastupljenost studenata, saradnika i djece te članova kreativnog tima

Naziv predstave/ koncerta	Ukupan broj izvođača	Broj i postotak studenata izvođača	Broj i postotak saradnika izvođača	Broj i postotak djece izvođača	Ukupan broj članova kreativnoga tima
<i>Briljantin</i>	48	36 (75%)	5 (10,4 %)	7 (14,4%)	4
<i>Footloose</i>	49	24 (48,9%)	12 (24,4)	13 (26,5%)	10
<i>Prljavi ples</i>	43	14 (32,5%)	23 (53%)	6 (13,9%)	9
<i>Annie</i>	87	6 (6,8%)	13 (14,9%)	68 (78,1%)	12
<i>Flashdance</i>	24	6 (25%)	11 (45,8%)	7 (29,1%)	15
<i>Gala koncert Broadway-West End mjuzikli 80.</i>	24	6 (25%)	11 (45,8%)	7 (29,1%)	6
<i>No one but you</i>	5	3 (60%)	2 (40%)	-	4
<i>Mjuzikl novog svijeta</i>	6	3 (50%)	3 (50%)	-	3
<i>Ukupno</i>	286	98 (34,2%)	79 (27,6%)	108 (37,7%)	63

Izvor: Obrada autorice

Pripremni i probni period od u prosjeku 45 dana po predstavi podrazumijevao je oko 540 sati procesa, što je za pet mjuzikla ukupno 2700 sati ili 162.000 minuta aktivnog rada kroz 225 dana. Istovremeno kada je riječ o koncertnim aktivnostima, muzičke i scenske probe trajale su 10 dana po koncertu što je 30 sati za četiri koncerta ukupno 120 sati ili 7200 minuta aktivnog rada kroz 40 dana ukupnog pripremnog perioda.

Slika 2: Oficijelni plakat gala koncerta Broadway-West End mjuzikli 80.

Izvor: Arhiv Instituta MTM (2019.)

Kao dodatne značajne fakte važno je istaći i da je učešće u projektima imalo veliki impakt na dalje profesionalno usmjerenje učesnika na projektima, ali i njihovo zaposlenje.

Tako je 5 vanjskih saradnika koji su igrali u mjuziklima upisalo studij I i II ciklusa glume na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu i Akademiji dramskih umjetnosti u Tuzli a 7 bivših studenata sa Muzičke akademije i Akademije scenskih umjetnosti u Sarajevu učesnika, danas aktivno djeluju u oblasti muzički teatar kao izvođači i edukatori u državnim i privatnim osnovnim i srednjim školama te međunarodnim edukativnim platformama.

Predstave su medijski pratili partneri, među kojima su i TV kuće BHRT, FACE, N1, TVSA, HAYAT, TV1, dnevne novine *Oslobođenje*, *Gracija*, *Faktor* i *Urban magazin*, online portali *Klix* i *Depo*, radijske stanice Antena Sarajevo, RSG, Bh radio 1, Federalni radio i Radio Sarajevo, kao i novinske agencije FENA i ONASA te oglašivači *Europlakat* i *Metromedia*.

Svi mjuzikli iz perioda 2013–2019. imali su premijere i u okviru Međunarodnog festivala harmonika *Bela pl. Panthy* u HKD „Ivana Brlić Mažuranić“ u Slavanskom Brodu u Hrvatskoj.

Umjesto zaključka

Kroz višemjesečnu edukaciju i učešće u predstavama i koncertima u produkciji IMTM-a, postavljeni su temelji za razvoj specijalizirane edukacije u oblasti muzički teatar na Univerzitetu u Sarajevu, posebno za studente Muzičke akademije i Akademiji scenskih umjetnosti. Kao što je vidljivo u

istraživanju, producirani mjuzikli i koncerti su okupili više stotina učesnika i to kreativaca, saradnika, profesionalnih izvođača i djece. Na ovaj način je obogaćena i bosanskohercegovačka teatarska scena posebno u Sarajevu, u kojem od 1992. do 2013. godine nisu izvođena djela muzičkog teatra. Kroz mjuzikle i koncerte koji su se izvodili od 2013. do 2021. godine u oblasti muzičkog teatra IMTM je omogućio edukaciju čak 98 studenata sa više fakulteta Univerziteta u Sarajevu, od kojih se 12 danas profesionalno bavi ovom oblasti. Konačno, mjuzikli i koncerti su imali veliku podršku medijskih kuća u Bosni i Hercegovini, čime je oblast muzičkog teatra stekla veliku popularnost i u javnosti. Sve češće učešće studenata Akademije scenskih umjetnosti u projektima muzičkog teatra, značajno je uticalo i na dopunu Nastavnog plana i programa predmeta Glas na Odsjeku za glumu, koji je unaprijeđen uvođenjem novih tematskih jedinica i vježbi, a pokrenuta je i nova studijska oblast glas/pokret/ples na II ciklusu studija. Kroz prvi umjetničko-istraživački projekt Akademije scenskih umjetnosti „*Glas kao glumačko sredstvo u muzičkom teatru*“ do kraja 2022. godine bit će nabavljena specijalizirana audiooprema za muzički teatar, čime će se modernizirati tehnički kapaciteti *Otvorene scene Obala*, na kojoj se izvode studentske predstave i odvijaju nastavni procesi. Najvažnije, uočen je veliki interes studenata i potreba za kreiranje novog inovativnog master programa za muzički teatar na Odsjeku za glumu na Akademiji scenskih umjetnosti, koji će kao takav moći biti ponuđen u sklopu projekata internacionalizacije Univerziteta u Sarajevu. Konačno, u skladu sa Strategijom prema mladima Kantona Sarajevo za period 2019. do 2023, pokretanjem navedenog studijskog programa doprinijet će se unapređenju upisne politike i usklađivanju edukativne ponude prema potrebama i zahtjevima tržišta rada u oblasti izvođačkih umjetnosti.

Literatura

1. Anonimus. (2014.10.09.) Ovacije za goste iz Sarajeva: mjuzikl *Footloose* oduševio i Zeničane. <https://www.klix.ba/magazin/kultura/ovacije-za-goste-iz-sarajeva-mjuzikl-footloose-odusevio-i-zenicane/141023004> [07.03.2021]
2. Anonimus. (2015.05.12.) Mjuzikl *Prljavi ples* u Sarajevu. <https://www.klix.ba/magazin/kultura/mjuzikl-prljavi-ples-u-sarajevu/150512054> [07.03.2021]
3. Čavlović, I., 2004. *Uvod u muzikologiju i metodologija naučno-istraživačkog rada*. Sarajevo: Muzička akademija.

4. Čavlović, I., Kazić, S. 2009. *Informativni paket, katalog predmeta/silabusa – dodiplomski studij po Bolonjskom precesu*. Sarajevo: Muzička akademija Sarajevo.
5. Dunbar, Z., 2016. *Stanislavski's system in musical theatre actor training: anomalies of acting song*. *Stanislavski Studies* 4 (1), 63-74
6. Hurko, A. (2013.06.01.) Ma, kakav John Travolta... Pogledajte kako izgleda bosanski 'Briljantin'!<https://depo.ba/clanak/93409/ma-kakav-john-travolta-pogledajte-kako-izgleda-bosanski-briljantin> [07.03.2021]
7. Ferović-Fazlić, A. 2016., Mjuzikl u Bosni i Hercegovini – počeci, razvojni tokovi i perspektive. *Muzika: časopis za muzičku kulturu* 20, 1: 78–93.
8. Green, R.T., 2013. *Music Theatre: Concepts, Theories and Practices*. PER310: Practice in Context: 1/3 Plymouth: University Of Plymouth. Dostupno na: https://www.academia.edu/5710693/Music_Theatre_Concepts_Theories_and_Practices [10.02.2022.]
9. Grupa autora., 2021. Studijski programi: Gluma I i II ciklus. Sarajevo: Akademija scenskih umjetnosti. Dostupno na: <https://www.asu.unsa.ba/index.php/ba/odsjeci/gluma> [05.01.2022.]
10. Kanton Sarajevo., 2019. Strategija prema mladima Kantona Sarajevo 2019—2023. Dostupno na: https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/2022-01/Strategija_prema_mladima_kantona_sarajevo_za_period_2019-2023-godina_0.pdf [05.01.2021.]
11. Kenrick, J., 2010. *Musical theatre: a history*. Bloomsbury Publishing USA.
12. Komedija, Zagrebačko gradsko kazalište. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32555>. [27.01.2022.]
13. Madacki, S., 1997. *Narodno pozorište u Sarajevu*. Sarajevo. Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH.
14. Marković, M. (2004). Prezentacija specijalističkih studija za mjuzikl. U: *Zbornik VI Pedagoškog foruma*. Beograd: Fakultet muzičke umjetnosti, 91-99.
15. Milosavljević, S., 2016. *Dramska pedagogija-dramska umjetnost u integrisanom obrazovanju*. Fakultet dramskih umjetnosti, pozorišta, filma, radija i televizije. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet umjetnosti u Beogradu.
16. Narodno pozorište Sarajevo (2018.04.03.) Annie. <https://www.nps.ba/event/annie/> [07.03.2021]
17. Narodno pozorište Sarajevo. (2017.11.13.) *Flashdance*. <https://www.nps.ba/event/flashdance-2/> [07.03.2021]
18. Pérez-Aldeguer, S., 2013. *The musical theatre as a vehicle of learning: an educational innovation project at the university*. Castellón: Publicacions de la Universitat Jaume I. doi: dx. doi. org/10.6035/Sapientia 76.

19. Raković, A., 2017. *Mjuzikl Kosa u Ateljeu 212 (1969–1973)*. Tokovi istorije, (2), 85–114. Beograd: *Institut za noviju istoriju Srbije*. Dostupno na https://tokovi.istorije.rs/lat/uploaded/2%202017/A_Rakovic.pdf [04.02.2022.]
20. Raković, A., 2018. “Rok opera Isus Hristos u Ateljeu 212 (1972–1973)”. *Tokovi istorije*, (2), 177-197. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije Dostupno na https://www.researchgate.net/publication/327181025_Rok_opera_Isus_Hristos_superstar_u_Ateljeu_212_1972-1973/fulltext/5b7eb1ac4585151fd12a328d/Rok-opera-Isus-Hristos-superstar-u-Ateljeu-212-1972-1973.pdf [04.02.2022.]
21. Rapajić, S., 2016. “Muzičko pozorište: Sinteza”. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti* 29. Str. 11-41 Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
22. Rapajić, S., 2018. *Muzičko pozorište kao umetnička sinteza*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti - Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
23. Savin-Baden, M.S., Wimpenny, K., 2014. *A practical guide to arts-related research*. Rotterdam: Sense Publishers
24. UNSA, 2017. Strategija razvoja naučnoistraživačkog/umjetničkoistraživačkog (NI/UI) rada na Univerzitetu u Sarajevu. Dostupno na: https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Strategija%20NI_UIR_UNSA_22_9_17_usvojena.pdf [05.01.2021.]
25. Šivak, M., 2020. *Mjuzikl*. Filozofski fakultet. Magistarski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
26. Topčić, Z., 2005. *Monografija - Prvih pedeset ljeta Kamerni teatar' 55*, Sarajevo: Kamerni teatar '55.
27. UNESCO, 2021. Certificate of Acceptance. Shanghai: ITI / UNESCO Network for Higher Education in the Performing Arts.
28. UNESCO, 2021. Reimagining our futures together: a new social contract for education. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707?1=null&queryId=N-EXPLORE-0e19199b-2d1f-4fb4-b124-c7fb89f49cb2> [05.01.2022.]
29. Vujanović, A., 2004. *Razarajući označitelji/e performansa: prilog zasnivanju pozno poststrukturalističke materijalističke teorije izvođačkih umetnosti*. Beograd: Studentski kulturni centar.
30. Županić Benić, M., Balić-Šimrak, A., 2018. Propitivanje metodologija istraživanja u umjetničkom području u svjetlu odnosa umjetnika kao pojedinca i društva. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, 25(1), 47-62. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/317323> [12.02.2]